

УДК 811.133.1'367

Кіркowska І. С.

КОГНІТИВНА МОДЕЛЬ КАТЕГОРІЇ ФУТУРАЛЬНОСТІ
НА МАТЕРІАЛІ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ

Статтю присвячено аналізу когнітивного рівня репрезентації категорії футуральності в сучасній французькій мові. Спроектують когнітивну модель граматичної категорії футуральності. Описано процеси сприйняття, мислення та представлення проспективності у франкомовній спільноті.

Ключові слова: футуральність, концепт ЧАС, інтегративна когнітивна модель, онтологічний рівень, соціально уніфікований рівень, категоризація, проспективність.

Кирковская И. С. Когнитивная модель категории футуральности на материале французского языка. – Статья.

Статья посвящена анализу когнитивного уровня репрезентации категории футуральности в современном французском языке. Проектируется когнитивная модель грамматической категории футуральности. Описываются процессы восприятия, мышления и представления проспективности в франкоязычном сообществе.

Ключевые слова: футуральность, концепт ВРЕМЯ, интегративная когнитивная модель, онтологический уровень, социально унифицированный уровень, категоризация, концептуализация, проспективность.

Kirkovska I. S. The cognitive model of futurity category on the basis of the French language. – Article.

The article is devoted to the analysis of cognitive level of futurity representation in the modern French language. The work constructs the cognitive model of futurity as a grammatical category, describes the processes of acquisition, cognition and presentation of prospectivity in the French-speaking society.

Key words: futurity, concept of TIME, integrative cognitive model, ontologic level, socially unified level, categorization, conceptualization, prospectivity.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки питання про структуру мовної свідомості перейшло з площини системно-структурного аналізу в площину концептуально-категоріального. Актуальність запропонованої теми дослідження пояснюється тим, що вивчення закономірностей людського спілкування з урахуванням усієї сукупності психічних, психолінгвістичних, етнокультурних та інших характеристик мови дозволило розглядати мову не як абстракцію, а як актуалізований феномен тієї чи іншої лінгвосоціокультурної спільноти.

Метою цієї розвідки є аналіз інтегративної моделі концепту ЧАС у сучасній французькій мові та відтворення граматичної когнітивної моделі категорії футуральності в сучасній французькій мові.

Поставлена **мета** передбачає виконання таких завдань:

- проаналізувати концепт ЧАС як універсальне ментальне утворення;
- дослідити й обґрунтувати виділення онтологічного та соціально-уніфікованого рівнів концепту ЧАС;
- визначити принципи організації інтегративної когнітивної моделі концепту ЧАС;
- з'ясувати зміст і структуру граматичного категорії футуральності в сучасній французькій мові;
- відтворити структуру фреймової моделі концепту футуральності в сучасній французькій мові.

Сучасний стан лінгвістичної науки підготував сприятливу основу для інтеграції знань про концепт ЧАС. Концепт ЧАС є точкою перетину різних типів знань: базового – універсального для

всієї культури людства; *стереотипного* – звичного, повсякденного сприймання; *особистого*, яке пов'язане з індивідуальним осмисленням часу як такого, визначення відношення до цього феномена. У світлі такого підходу концепт ЧАС – це лінгвокогнітивний конструкт, що інкорпорує різні іпостасі.

Концепт ЧАС відноситься до категорій, які беруть безпосередню участь у структуруванні й модулюванні світу. «Темпоральний досвід», «темпоральна когніція» (у термінології В. Еванса) людини є полівимірними феноменами. Вони реалізуються в різних одиницях, поняттях, однак усі темпоральні явища визначає, означає й синхронізує людина за посередництвом абстрагуючої діяльності [7]. Це вкотре доводить, що час – це складно структурований феномен, у якому органічно поєднуються буттєве (фізичне) начало й інтелектуальний складовий елемент. Усі аспекти взаємодії людини й часу знаходять своє відображення в мові.

Концепт ЧАС, маючи фізично-філософську природу й мовне «обличчя», не зводиться до фізико-філософського праобразу як визначальної та структуроутворюючої основи. Мовне уявлення про час має об'єктивно-суб'єктивний характер і відповідає як незалежним від людини природним явищам (зміна пір року, доби), так і історичності та всьому тому, що пов'язане з реєстрацією фактів. Людському суспільству притаманні певні категорії й норми поведінки, які складаються на основі усталеного розуміння часу. Вміння людини орієнтуватися в довколишньому світі, зокрема адекватно сприймати його темпоральний рівень, експліцитно маніфестовано в мові.

Науковці розрізняють два види впливу людини на мову: феномен первинної антропологізації мови (вплив психофізіологічних та інших особливостей людини на конститутивні якості мови) та феномен вторинної антропологізації (вплив на мову різних картин світу людини – релігійно-міфологічної, філософської, наукової, художньої) [6, с. 47]. *Первинна концептуалізація* передбачає вплив фізичних властивостей часу як одного з вимірів навколишньої дійсності на конститутивні якості темпоральних елементів мови. Отже, ідеться про лінійність і циклічність часу як основні, первинні характеристики його сприйняття. *Вторинна концептуалізація* – це вплив на мову різних процесів у життєдіяльності людини й суспільства, тобто особливості бачення людиною тих чи інших темпоральних процесів і їх віднесення до певних суспільно-узгоджених моделей.

Під час дослідження концепту ЧАС, зважаючи на його когнітивну природу й постулюючи два рівні його концептуалізації, виділяють два його рівні: *онтологічний* (буттєвий) та *соціально-уніфікований* (суспільний). Ці рівні співіснують у свідомості людини й перебувають не в опозиційних, а в комплементарних відносинах, що постає з основних властивостей чи аспектів часу, які визначаються як послідовність, тривалість, одночасність, часовий порядок і реєстрація (співставлення спостережень зі шкалою часу та їх фіксація). Побудова інтегративної когнітивної моделі концепту ЧАС базується на реконструкції онтологічного й соціально-уніфікованого рівнів, модельованих через їх інтеграцію.

Онтологічний рівень концепту ЧАС як вияв первинного рівня концептуалізації представлений двома когнітивними моделями: лінійності й циклічності. Мовний матеріал дає підстави виокремлювати ці моделі та постулювати їх взаємодіювання у свідомості людини [1, с. 60].

Універсальними є властивості часу, зокрема послідовність, яка відображається в темпоральних відносинах, визначених словами *раніше* та *пізніше*. З іншого боку, структура концепту ЧАС вміщує відносини одночасності та тривалості. Тому доцільно розглядати концепт ЧАС через когнітивну модель лінійності, яка конститується модусами *минулого* – *теперішнього* – *майбутнього*, та когнітивну модель циклічності, що визначається параметрами *повторюваності* й *точковості*.

Соціально-уніфікований рівень концепту ЧАС використовується людьми для регламентації життєдіяльності, впорядкування й кореляції подій. Він представлений двома когнітивними моделями: астрономічною й антропоорієнтованою. Астрономічна когнітивна модель є способом впорядкування дійсності, а її схематичність допомагає людям співвіднести перебіг подій. Календар є

найоптимальнішим засобом рахунку часу, він забезпечує необхідну логічність у формуванні людиною уяви про хід подій. Ця модель дає яскраве уявлення про кількісно-якісне співвідношення якостей концепту ЧАС. Хронолексеми, крім певних метричних характеристик, вказують на особливості національного бачення часу як вагомого чинника людського існування. До лексичних одиниць астрономічної когнітивної моделі належать групи назв днів тижнів, назв місяців, назв пів року, назв календарних свят і святкових дат та група квантативного часу (дати, годинниковий час). Антропоорієнтована когнітивна модель є наказовою в сенсі взаємодії позалінгвальних і мовних фактів та є прямим свідченням взаємозв'язку концепту ЧАС з іншими концептами. Цю модель конституують дві групи назв: назви періодів життя людини (дитинство, молодість, зрілість, старість) та назви періодів, пов'язаних із діяльністю людини (суспільна організація часу, назви вільного часу й назви прийомів їжі)). Оскільки здавна людина бачила час як циклічно, так і лінійно й на різних етапах еволюційного розвитку домінувало те чи інше бачення, лінгвісти доходять висновку, що уявлення про час у мовній свідомості людини завжди буде і циклічним, і лінійним.

Відповідно до позиції А.А. Хасанова типологічною властивістю часу є його спрямованість уперед, тобто час є односпрямованим. Оскільки потік часу у свідомості людини є спрямованим, його закономірно характеризує векторність [1, с. 61].

На думку Н.С. Гошилик, зважаючи на синкретичну єдність у свідомості людини лінійного й циклічного часу, а також враховуючи те, що соціально-уніфікований рівень концепту ЧАС передбачає лінійність спрямованого часового руху й циклічність визначених людиною на основі природних явищ відрізків, просторово-геометрична спрямованість концепту ЧАС має *спіралевидну векторність*.

Імплікуючи основні когнітивні підходи до вивчення концепту ЧАС, що були представлені вище, пропонуємо власну модель категорії футуральності, яка передбачає розкриття механізмів формування й осмислення сприйняття категорії футуральності на матеріалі французької мови, а також побудову й інтерпретацію інтегративної когнітивної моделі та часткових когнітивних моделей цього концепту.

Отже, категорія футуральності розглядається на онтологічному рівні первинної актуалізації й відповідає когнітивній моделі лінійності на шкалі модусів *минуле* – *теперішнє* – *майбутнє* (категорія футуральності). З точки зору лінгвістичного трактування феномена категорії футуральності в застосуванні до романських мов видається доцільним вести мову про конструювання *понят-*

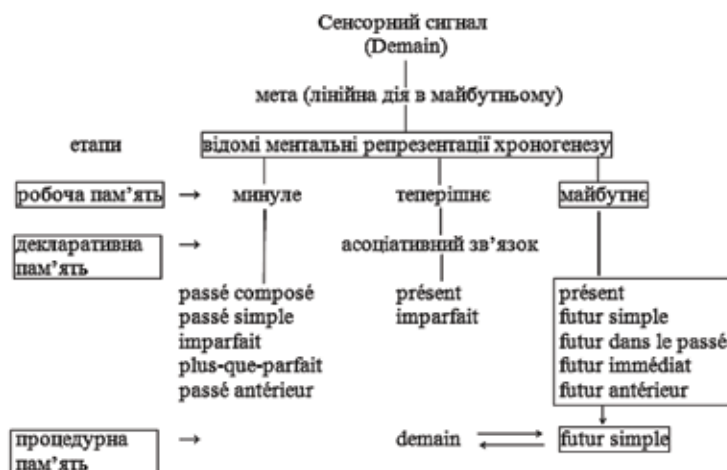


Рис. 1. Етапи обробки інформації

тєвої шкали майбутнього часу. Така методологія дозволить, з одного боку, встановити конвенціональний стан майбутнього часу як послідовності конкурентних інтервалів тривалості з певної точки або моменту часу, що фіксуються в мові внаслідок процесу граматикалізації, а з іншого – упорядкувати уявлення, які відображені в семантиці темпоральних номінацій і структуруються ієрархічно у вигляді часткових когнітивних моделей усередині категорій аспектуальності, темпоральності й модальності, а отже, фіксуються на рівні процесу концептуалізації [6, с. 75].

Перш ніж представити концептуальну модель категорії футуральності, необхідно з'ясувати граматичну модель побудови майбутнього часу у французькій мові, оскільки дослідження концептуального часового простору обумовлює необхідність опису абстрактної ментальної моделі граматичного часу у французькій мовній спільноті.

Складність виконання такого завдання полягає в тому, що об'єкт дослідження не доступний безпосередньому спостереженню. Тому особливого значення набуває змістовий аналіз нейропсихічних механізмів пізнання, які є універсальними для схематичної побудови знань про граматичний час [2, с. 578; 3].

Характерною ознакою сучасної моделі адаптивного контролю раціонального мислення є наявність базового механізму мислення – умовивід за аналогією [6, с. 149]. Згідно із цією теорією когнітивна модель граматичного концепту ЧАС у французькій мові буде формуватися в ментальне утворення, яке складається з трьох універсальних репрезентацій хронологічного часу, яким відповідають три «дзеркальні» темпоральні моделі граматичного часу: минуле (*passé*), теперішнє (*présent*) та майбутнє (*futur*), а також кількох лінгвокультурних темпоральних моделей граматичного часу, орієнтованих на зсув осей орієнтації – минуле й

майбутнє в минулому (*plus-que-parfait* та *future dans le passé*). Кодування сенсорних сигналів оточуючої дійсності на «мову мозку» відбувається в три етапи.

На першому етапі робоча пам'ять, згідно із завданням метою, опрацьовує інформацію, яка поступає із зовнішнього світу у вигляді сенсорних сигналів, зіставляючи її з відомими ментальними репрезентаціями хронологічного часу. На другому етапі робоча пам'ять розподіляє опрацьовану таким чином інформацію каналами асоціативного зв'язку до потрібного вузла декларативної пам'яті, який містить знання про факти навколишньої дійсності. На третьому етапі на основі цих даних із процедурної пам'яті записується «сценарій», аналогічний вирішенню завдання, що було поставлено в робочій пам'яті [2, с. 579].

Розглянемо такий приклад: *Demain j'irai au travail / Завтра я піду на роботу* (рис. 1).

Схематично організація цього процесу дуже схожа на ефект віяла. Тобто мета, яка була задана сенсорним сигналом *завтра/demain*, поступила в робочу пам'ять, була опрацьована й співвіднеслася з однією з хронологічних репрезентацій універсального часу, що зберігається в ній, зокрема з майбутнім. Потім шляхом асоціативного зв'язку в декларативній пам'яті лексема майбутнього накладалася на граматичні часи, що передають відношення проспективності; зрештою, запит на стереотипний сценарій був здійснений на етапі процедурної пам'яті, який дав результат – *futur simple*. Такий вибір був зроблений з огляду на універсальний засіб, який існує в граматичній системі французької мови для позначення нейтральної проспективної дії.

Не викликає сумніву той факт, що умовиводи за аналогією, а також логічні ланцюги, які допомагають привести у відповідність мету й засіб, є базовими механізмами пізнання, проте не сприйняття. Дійсно, «граматичне бачення часу» в різних мовах настільки відрізняється, наскільки відрізняються самі етноси. Лінгвокультурна особливість французького граматичного концепту ЧАС/TEMPS, на відміну від українського, обумовлена унікальним перцептивним розумінням так званого «моменту мовлення», який, з одного боку, може бути точкою відліку, а з іншого боку, ця точка відліку не співпадає з моментом мовлення. Вона може дистанціюватися від моменту мовлення, переміщуватися за часовою віссю та перетворюватися в умовний момент, щодо якого існує «минуле в минулому та майбутнє в минулому».

Граматичний фрейм сприйняття майбутнього часу викликає найбільший інтерес. Відчуття майбутнього часу дуже розвинене у французькій етнокulturі. Воно розглядається з позиції тепе-

рішнього часу (Présent) та минулого часу (Passé Composé). Майбутній час градується різним ступенем близькості/віддаленості від моменту мовлення, різним ступенем наміру щодо виконання дії (Futur Immédiat), різним ступенем модальності (Présent), умовності (Conditionnel) або керування (Futur Antérieur). Така практика граматичного майбутнього дещо суперечить перцептивній природі пізнання хроногенезу, що міститься в робочій пам'яті. Отже, на конвенційному рівні французької граматичної системи (глотогенез) записано те, що лежить за межею часової реальності. Саме тому проспективний намір мовця співпадає з мовним фреймом теперішнього часу (J'espère un jour. Je parle français). Відчутний бік події, яка запланована, може передаватися й описувати прогнозовані плани людини на майбутнє (Futur Immédiat). Площина майбутнього часу представлена також «зсувом вісі» плану минулого у вигляді Futur-immédiat-dans-le-passé. Саме наявність таких ком-

бінаторних варіантів часового простору для мовного позначення категорії футуральності свідчить про те, що люди сприймають світ по-різному, а мова фіксує й визначає систему кодів до пізнання самої себе.

У результаті дослідження когнітивного рівня репрезентації футуральної семантики ми виокремили набір фреймів футуральних ситуацій, що являють собою динамічну модель стереотипної ситуації діяльності в навколишньому середовищі, яка має на меті вираження судження щодо проспективного розвитку подій та участі в них певного кола осіб. Серед існуючих когнітивних моделей майбутнього часу варто виокремити так звану «структуру фреймової моделі майбутнього часу», яка була запропонована Т.А. Сухомліною. Особливістю цієї моделі є те, що майбутній час вивчається на матеріалі текстових фрагментів, а отже, для його інтерпретації застосовується контекстологічний аналіз уривків текстів.

Таблиця 1

Компоненти рівнів мовної репрезентації категорії футуральності

Концептуальний рівень	Рівень мовної змістової категоризації	Приклад	Час
Ф1	побажання	Un jour je t'offrirai du vin délicieux / Колись я пригощу тебе гарним вином.	Futur simple
Ф2	згода	D'accord je ferai quelque chose d'utile pour ces gens-là / Добре, я зроблю щось корисне для цих людей.	
Ф3	оцінка ступеня вірогідності здійснення дії	J'espère que tu refuseras cette proposition / Я сподіваюсь, що ти відмовишся від цієї пропозиції.	
Ф4	змушеність виконання дії суб'єктом	Je vous donnerai trois jours de stage mais si les résultats ne me satisfont pas vous serez obligé de nos quitter / Я дам вам три тижні випробувального терміну, але якщо результати мене не задовольнять, ви змушені будете піти.	
Ф5	закономірність здійснення дії / виникнення ситуації	1) J'étais sûr que tu viendrais / Я був упевнений, що ти прийдеш; 2) Ils sont (étaient) irrités par le comportement des ceux que les entouraient et ne pouvaient pas rester ! C'est pourquoi sont (ils étaient obligés) de partir / Вони були дуже роздратовані поведінкою оточуючих та не могли залишатися, тому змушені були піти.	1) Futur dans le passé 2) Présent/ Imparfait
Ф6	нейтральна проспективність, позбавлена модального забарвлення	J'expliquerai tout demain / Я все поясню завтра	Futur simple
Ф7	аспектуальна проспективність, що виражає намір, готовність, рух, близькість, невідворотність тощо	J'aspire/aspirais à faire beaucoup / Я прагну зробити багато.	1) Futur dans le passé 2) Présent/ Imparfait
Ф8	імператив	Vas plus loin et tu verras la lumière / Йди якомога далі і ти побачиш світло.	Présent
Ф9	умова	S'il fait beau nous allons nous promener / Якщо буде сонячно, ми підемо на прогулянку. S'il faisait beau nous irions nous promener / Якби було сонячно, ми б пішли на прогулянку.	Conditionnel présent
Ф10	мізерний часовий інтервал виконання дії	1) Un seconde et j'ai fini / Це хвилинка – і я закінчив. 2) Un seconde et je finis / Хвилинка – і я закінчу.	1) Passé composé 2) Présent

Т.А. Сухомліна виділяє шість фреймів: побажання, згоду, оцінку ступеню вірогідності, здійснення дії, змушеність виконання дії, закономірність здійснення дії та нейтральну проспективність. Ми доповнили модель, запропоновану Т. А. Сухомліною, та виокремили у свою чергу десять фреймів, які утворюють когнітивну царину футуруму, доповнивши її чотирма іншими: аспектуальною проспективністю, імперативом, умовою й мізерним часовим інтервалом виконання дії. Таке «переформатування» існуючої схеми пояснюється тим, що метою нашого дослідження було інтегральне відтворення як когнітивної, так і конвенційної моделі категорії футуральності на матеріалі французької мови. Компоненти різних рівнів мовної репрезентації категорії футуральності наведені у таблиці 1.

Кожен із фреймів розкриває певну грань, що лежить всередині концепту футуральності, а їх зіставлення дає уяву про набір реальних ситуацій мовленнєвої взаємодії, які вибудовуються навколо загальної ідеї вираження майбутнього, а також про їх параметри. Необхідно також відзначити, що кількість запропонованих нами фреймів не є кінцевою, що обумовлюється багатогранністю категорії футуральності та, як наслідок, складністю виявлення всіх її аспектів і механізмів їх репрезентації як в уривках текстів з урахуванням контексту останнього, так і на рівні первинної концептуалізації. Більшість цих фреймів є модально забарвленими, оскільки вони завжди є результатом ставлення суб'єкта мовлення до ситуації спілкування, а не констатацією факту в майбутньому [5].

У структурі компонентів фреймів можливим є розмежування фонових і змінних компонентів. До фонових компонентів належить футуральна орієнтація з позиції мовця, а до змінних компонентів відноситься модальна складова моделі, яка репрезентує ставлення мовця до подій, що описуються, і така, що утворює комунікативний фокус висловлювання. Суттєвим є той факт, що під час реалізації в конкретних мовленнєвих актах ті чи

інші компоненти фреймів «активуються», виходячи на передній план. Наприклад:

(Ф3) J'espère que tu refuseras cette proposition.

У наведеному прикладі під час дискурсивної реалізації Ф3 суб'єкт мовлення (далі – X) не бажає здійснення події (далі – F), що залежить від об'єкта його мовлення (далі – Z), де X – це адресат висловлювання, F – ймовірна подія або подія, про яку йдеться, а Z – адресант, від якого залежить результат. На передній план тут виходить пасивний характер побажання мовця (X) щодо розвитку подій (F), що залежить від виконавця (Z), це обумовлюється тим, що в реальних умовах мовленнєвої взаємодії він позбавлений можливості вплинути на стан справ або розвиток ситуації. Схематично такі відносини можуть бути представлені таким чином: $X \rightarrow Z \rightarrow F$ = результат невідомий, проте кваліфікується як «оцінка ступеня вірогідності здійснення дії» (Ф3).

Висновки. Підводячи підсумки когнітивного моделювання представлення категорії футуральності в сучасній французькій мові, можна стверджувати, що граматичному майбутньому часу в плані хроногенезу відповідає багатомірний концептуальний простір категорії футуральності, який віддзеркалюється на рівні конвенційної мовної системи за допомогою граматичного коду.

Французька граматична система володіє багаторівневою системою засобів у плані плотогенезу для вираження майбутнього часу щодо моменту мовлення, модальності й умови виконання чи невиконання дії в майбутньому, що повністю відповідає розумінню цієї перцептивності природи майбутнього часу у французькій мові, яка відображає граматичний час як особливу форму пізнання світу, що поєднує в собі особливості реального, перцептивного й суб'єктного часу. Архітектура цієї моделі фіксує лінгвокультурні особливості граматичного концепту ЧАС у французькій мові, які виявляють себе в «зсуві» представлення реального часу з його граматичною презентацією в мові. Перспективним залишається порівняльний аналіз запропонованої когнітивної моделі концепту футуральності на матеріалі інших романських мов.

Література

1. Гошилик Н.С. Интегративная когнитивная модель концепту ЧАС / Н.С. Гошилик // Семантика мови і тексту : матеріали X Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2009. – С. 60–62.
2. Разорёнов Д.А. Когнитивная модель представления грамматического времени в современном английском языке / Д.А. Разорёнов // Известия ТулГУ. Серия «Гуманитарные науки». – Тула : Изд-во ТулГУ, 2011. Вып. 1. – С. 578–587.
3. Разорёнов Д.А. Содержание и структура грамматического концепта «Время» в английском языке / Д.А. Разорёнов // Известия ТулГУ. Серия «Гуманитарные науки». – Тула : Изд-во ТулГУ, 2011. – Вып. 1. – С. 587–595.
4. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира / Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Поставалова и др. – М. : Наука, 1988. – 216 с.
5. Сухомлина Т.А. Структура фреймовой модели будущего времени / Т.А. Сухомлина // Вестник ВУиТ. – 2009. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/struktura-freymovoy-modeli-buduschego-vremeni>.
6. Anderson J.R. Arguments concerning representation for mental imagery / J.R. Anderson. – New York : Psychological Review, 1985. – 197 p.
7. Evans V. How We Conceptualize Time: Language, Meaning and Temporal Cognition / V. Evans [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vyvevans.net/EAStime.pdf>.